

ЕТНОСОЦІАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЯМНОГО СУСПІЛЬСТВА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Статтю присвячено етносоціальній характеристиці ямного суспільства Північного Причорномор'я. На основі сучасних досліджень автор доводить близький зв'язок у соціальній та етнічній сфері між ямним та катакомбним суспільствами.

Ямні матеріали порівняно недавно стали об'єктом спеціальних етносоціальних досліджень. Цьому сприяло значне накопичення поховальних пам'яток ямної спільності за останні 30 років. Правда, глобальні соціальні й етнічні реконструкції на матеріалах ямної спільності не проводилися. Як правило, етнічні й особливо соціальні реконструкції ґрунтувалися на пам'ятках окремих територій і поза зв'язком із етносоціальними дослідженнями за матеріалами катакомбної спільності, хоча про тривале співіснування цього населення писало багато відомих археологів.

Завдання цієї роботи полягає в тому, щоб дати етносоціальну характеристику ямного населення Північного Причорномор'я і показати його зв'язок із населенням катакомбним. Це можна здійснити на підставі досліджень, виконаних фахівцями в останні роки. Концепція станovo-кастової системи, яку автор розробляє з кінця 80-х рр., дозволяє по-новому інтерпретувати отримані раніше висновки.

Етнічна характеристика ямного суспільства

Вперше найповнішу культурно-хронологічну періодизацію ямних пам'яток запропонував М. Я. Мерперт (1968, 1974), який виділив 9 локальних варіантів. Серед них на території України він виділяє сіверсько-донецький, приазовський, кримський, нижньодніпровський, північно-західний і південно-західний (1968). О. Г. Шапошникова виділяла на території України п'ять варіантів ямної спільності, і серед них — південно-бузький, що одержав монографічне висвітлення (Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986). Проте, пам'ятки ямної спільності на кожній із названих територій були так змі-

шані, що вказані автори обмежувалися тільки характеристикою, не маючи можливості виділити риси, специфічні для кожного з варіантів, в 60—80 рр. дослідники у своїх роботах не змогли виділити яскраві етнічні риси в кожному з наявних варіантів. Варіанти скоріше носили територіальний характер.

Вперше метою спеціального дослідження етнічна характеристика ямної спільності була поставлена в кандидатській дисертації М. О. Ричкова (1990). В якості етнічних ознак у поховальному обряді ямної культури М. О. Ричков за результатами дисперсійного аналізу виділяє такі сукупності: форма могильної ями, поза й орієнтування померлого. Сполучення ознак цих сукупностей утворювало археолого-етнічний тип (АЕТ). Теоретично сполучень цих ознак могло бути 48. Проте, на практиці наповненість типів була різною. В дійсності типів виявилось 31 (Ричков, 1990, с. 10).

Як локальні варіанти розглядаються ямні пам'ятки Орель-Самарського межиріччя І. Ф. Ковальновою (1987) і З. П. Мариною (1982); пам'ятки Північно-Західного Причорномор'я В. О. Дергачовим (1986) і Є. В. Яровим (1990, 2000). Але в цілому традиційне розуміння терміна "локальний варіант" не може бути застосоване для розгляду особливостей ямних пам'яток території Північного Причорномор'я.

М. О. Ричков говорить про посмужне розселення у досліджуваному ним регіоні ямного населення, що різниться за етнічними характеристиками (Ричков, 1990, с. 11). Пояснюючи даний феномен, М. О. Ричков вважає за можливе говорити про етнічну інтеграцію, що в силу якихось причин не була завершена. Не виключає він і чинника способу життя, що впливав на змішаність окремих етнічних груп (Ричков, 1990, с. 12). Думається усе ж, що процес інтеграції

окремих етнічних груп ямного населення міг не тільки початися в середовищі ямних племен, а, з огляду на тривалий час їхнього існування, й успішно завершитися. Але цього в силу якихось причин не сталося. Такими причинами, на думку М. О. Ричкова, могли бути низький рівень розвитку продуктивних сил, екстенсивний характер скотарства і тим більше — землеробства (Ричков, с. 12). Не ігноруючи даного чинника, усе ж варто зауважити, що в інших випадках він не перешкоджав етнічній інтеграції. На думку В. І. Козлова (1969), у первісному суспільстві зміна етнічної приналежності, етнічної самосвідомості, звичайно, відбувається досить швидко: за два-три покоління, протягом 50—100 років. Ямна ж спільність існувала значно довше. Проте інтеграція окремих етнічних типів в один етнос не відбулася. Цьому мали бути вагомі причини соціального й ідеологічного плану. Іншими словами, так само, як і в випадку з катакомбними етнічними типами в Північному Причорномор'ї, традиційна археологія не може пояснити в історичних термінах такі особливості етнічного процесу ямного населення.

У результаті дослідження М. О. Ричков доходить висновку, що тільки 6 типів поховань можуть розглядатися як етнічні.

Не піддаючи сумніву процедуру виділення даних етнікосів, здається, що їх занадто багато для такої території. У деяких випадках відмінності між окремими етнікосами являють собою типові бінарні опозиції (Леви Стросс, 1985). Саме так і розглядає їх С. В. Іванова. Правий і лівий бік — у пізніших етнічних типів і схід—захід — у більш ранніх. Як бачимо, спочатку з'являється опозиція захід—схід при зібганому на спині положенні небіжчика. Потім відбувається подальша диференціація: з'являються **кістяки**, скорчені на правому і лівому боці, з диференціацією на схід і захід. М. О. Ричков вважає, що етнічні типи відображають окремі племена (с. 14). Але здається, що в даному випадку точніше говорити не про племена, а про фратрії, які тільки всі разом складають єдине етнічне ціле. Не виключено, що орієнтацією або особливою позою підкреслювалось відмінне од головного етносу походження *цих груп, але в даній системі вони, мабуть, набули вже іншого, не етнічного навантаження.* Таким чином, є можливість укрупнити виділені М. О. Ричковим етнікоси. Так, у більш ранній час існує етнікос або етнос, що характеризується в поховальному обряді прямокутною камерою, скорченим на спині положенням померлого і широтною орієнтацією небіжчиків. Пізніше з'являється інший етнос, що характеризується скорченим на боці положенням померлого і такою широтним орієнтуванням.

Повільність переходу від одного етносу до іншого дозволяє говорити про генетичну спадкоємність між ними, про родинний зв'язок між цими етнічними групами населення. Показово, що М. О. Ричков вважає, що всі етнікоси значний час співіснують (с. 14).

У роботі М. О. Ричкова залишилися практично не висвітленими причини появи так званих нечисленних типів. Ці типи з'являються на грані між I і II етносами й існують усю другу половину часу існування ямної КІС. Наявність цих типів серйозно підриває гіпотезу про інтеграційні процеси в ямному суспільстві. Але, мабуть, скоріше було навпаки: у ямному суспільстві тривалий час посилювались і тривали процеси диференціації, і лише на заключному етапі починають переважати інтеграційні тенденції, які, до речі, не завершилися формуванням єдиного етносу. Саму наявність нечисленних типів М. О. Ричков пояснює соціальним розшаруванням суспільства. Не відкидаючи таке пояснення, доводиться визнати його недостатнім. Якщо дані типи виділено на підставі етнічних критеріїв, тоді основна їхня інтерпретація повинна проходити в етнічній площині. Якщо ж вони до того ще й реагують на соціальне розшарування, тоді перед нами етносоціальна стратифікація — тобто можливість реконструкції станово-кастової системи.

Таким чином, у результаті етнічної характеристики ямної культури Північного Причорномор'я, виконаної М. О. Ричковим та доповненої вище мною, можна констатувати наявність двох взаємозалежних генетично споріднених ямних етносів, тривалий час співіснуючих на одній території.

Н

рішніми соціальними або господарсько-економічними причинами повною мірою не вдається, оскільки вони характеризують власне етнічну сферу ямного поховального обряду.

Отже, можна констатувати, що ямне суспільство тривалий час піддавалося потужному етнічному впливові, що призвело до поступової зміни всього поховального обряду.

В результаті робіт багатьох дослідників ямна культура степової частини України постала *досить добре розчленованою в часі.* Слід зазначити, що характер і динаміка змін виявилися практично однаковими на величезній території. Так, Є. В. Яровий виділяє 4 групи ямних пам'яток: найдавніші, ямні, пізньоямні та посямні (Яровой, 2000, с. 20—24). Багато в чому ознаки, характерні для цих груп, повторюють етнічні ознаки, що виділяються М. О. Ричковим. Так, для давньоямної групи, за Є. В. Яровим, властиві зібгане на спині положення мертвого, орієнтування в східному півколі, для ямної групи —

окремих етнічних груп ямного населення міг не тільки початися в середовищі ямних племен, а, з огляду на тривалий час їхнього існування, й успішно завершитися. Але цього в силу якихось причин не сталося. Такими причинами, на думку М. О. Ричкова, могли бути низький рівень розвитку продуктивних сил, екстенсивний характер скотарства і тим більше — землеробства (Ричков, с. 12). Не ігноруючи даного чинника, усе ж варто зауважити, що в інших випадках він не перешкоджав етнічній інтеграції. На думку В. І. Козлова (1969), у первісному суспільстві зміна етнічної приналежності, етнічної самосвідомості, звичайно, відбувається досить швидко: за два-три покоління, протягом 50—100 років. Ямна ж спільність існувала значно довше. Проте інтеграція окремих етнічних типів в один етнос не відбулася. Цьому мали бути вагомі причини соціального й ідеологічного плану. Іншими словами, так само, як і в випадку з катакомбними етнічними типами в Північному Причорномор'ї, традиційна археологія не може пояснити в історичних термінах такі особливості етнічного процесу ямного населення.

У результаті дослідження М. О. Ричков доходить висновку, що тільки 6 типів поховань можуть розглядатися як етнічні.

Не піддаючи сумніву процедуру виділення даних етнікосів, здається, що їх занадто багато для такої території. У деяких випадках відмінності між окремими етнікосами являють собою типові бінарні опозиції (Леви Стросс, 1985). Саме так і розглядає їх С. В. Іванова. Правий і лівий бік — у пізніших етнічних типів і схід—захід — у більш ранніх. Як бачимо, спочатку з'являється опозиція захід—схід при зібганому на спині положенні небіжчика. Потім відбувається подальша диференціація: з'являються кістяки, скорчені на правому і лівому боці, з диференціацією на схід і захід. М. О. Ричков вважає, що етнічні типи відображають окремі племена (с. 14). Але здається, що в даному випадку точніше говорити не про племена, а про фратрії, які тільки всі разом складають єдине етнічне ціле. Не виключено, що орієнтацією або особливою позою підкреслювалось відмінне од головного етносу походження цих груп, але в даній системі вони, мабуть, набули вже іншого, не етнічного навантаження. Таким чином, є можливість укрупнити виділені М. О. Ричковим етнікоси. Так, у більш ранній час існує етнікос або етнос, що характеризується в поховальному обряді прямокутною камерою, скорченим на спині положенням померлого і широтною орієнтацією небіжчиків. Пізніше з'являється інший етнос, що характеризується скорченим на боці положенням померлого і такою широтним орієнтуванням.

Повільність переходу від одного етносу до іншого дозволяє говорити про генетичну спадкоємність між ними, про родинний зв'язок між цими етнічними групами населення. Показово, що М. О. Ричков вважає, що всі етнікоси значний час співіснують (с. 14).

У роботі М. О. Ричкова залишилися практично не висвітленими причини появи так званих нечисленних типів. Ці типи з'являються на грані між I і II етносами й існують усю другу половину часу існування ямної КІС. Наявність цих типів серйозно підриває гіпотезу про інтеграційні процеси в ямному суспільстві. Але, мабуть, скоріше було навпаки: у ямному суспільстві тривалий час посилювались і тривали процеси диференціації, і лише на заключному етапі починають переважати інтеграційні тенденції, які, до речі, не завершилися формуванням єдиного етносу. Саму наявність нечисленних типів М. О. Ричков пояснює соціальним розширенням суспільства. Не відкидаючи таке пояснення, доводиться визнати його недостатнім. Якщо дані типи виділено на підставі етнічних критеріїв, тоді основна їхня інтерпретація повинна проходити в етнічній площині. Якщо ж вони до того ще й реагують на соціальне розширення, тоді перед нами етносоціальна стратифікація — тобто можливість реконструкції станова-кастової системи.

Таким чином, у результаті етнічної характеристики ямної культури Північного Причорномор'я, виконаної М. О. Ричковим та доповненої вище мною, можна констатувати наявність двох взаємозалежних генетично споріднених ямних етносів, тривалий час співіснуючих на одній території. Пояснити ці етнічні зміни внутрішніми соціальними або господарсько-економічними причинами повною мірою не вдається, оскільки вони характеризують власне етнічну сферу ямного поховального обряду.

Отже, можна констатувати, що ямне суспільство тривалий час піддавалося потужному етнічному впливові, що призвело до поступової зміни всього поховального обряду.

В результаті робіт багатьох дослідників ямна культура степової частини України постала досить добре розчленованою в часі. Слід зазначити, що характер і динаміка змін виявилися практично однаковими на величезній території. Так, Є. В. Яровий виділяє 4 групи ямних пам'яток: найдавніші, ямні, пізньоямні та постямні (Яровой, 2000, с. 20—24). Багато в чому ознаки, характерні для цих груп, повторюють етнічні ознаки, що виділяються М. О. Ричковим. Так, для давньоямної групи, за Є. В. Яровим, властиві зібгане на спині положення мертвого, орієнтування в східному півколі, для ямної групи —

також зібгане на спині положення мертвого при західній або ж різноманітній (читай — по колу — розрядка моя) орієнтації; для пізньо-ямних — характерне положення кістяка з нахилом вправо (правобічне), а пізніше — із нахилом вліво. У ямних пам'ятках Північно-Західного Причорномор'я і південних районів Молдавії в пізніх стратиграфічних шарах інвентарних поховань набагато більше, ніж у ранній час. Цікаво відзначити, що, за Є. В. Яровим (2000, с. 20), пізньо-ямні і постанні пам'ятки дуже близькі між собою. Вони істотно відрізняються від давньо-ямних і ямних. Зброя зустрічається в ямний період і в постанний. Переважно це вістря стріл і сокири. Привертає увагу той факт, що типи сокири, які збереглися у ямних похованнях, ідентичні в ряді випадків катакомбним сокирам (рис. 2).

Про нестабільну політичну ситуацію свідчить і той факт, що окремі вістря стріл у ямних похованнях не є інвентарем, а відзначають лише поранення (Іванова, 2000, с. 10).

Аналогічна ситуація спостерігається і на Правобережжі Нижнього Подніпров'я (Самойленко, 1988, с. 69).

Так само, як і в інших регіонах, зброя в ямних похованнях Передstepу дуже рідкісна знахідка (рис. 1, 2). Чи не єдина ціла сокира (Чкаловка, гр. VI, к. 6, п. 12) (Ковальова, Шалобудов, 1992, с. 39, рис. 13) (рис. 2, 26) знаходить аналогії серед катакомбних матеріалів Нижнього Подоння (Братченко, 1976, с. 145, рис. 74) і відноситься до маницького типу пам'яток, тобто датується досить пізнім часом. Тому дата останнього ямного горизонту Передstepу, певне, може бути значно омолодженою.

У своїй роботі, присвяченій ріповидним посудинам із поховань ранньої бронзи Подніпров'я, Д. Л. Тесленко наводить низку прикладів перебування даного типу горщиків у ямних могилах (к. 1, п. 17 у пмт. Каменське Нікопольського району Дніпропетровської області) (2000).

Серед періодизаційних схем ямної культури Північного Причорномор'я, що припускають тривале співіснування різноманітних груп ямного і катакомбного, у тому числі й інгульського, населення (Ковальова, 1982, 1987; Марина, 1982, 1982а, 1990; Шапошникова й ін. 1986; Ковпаненко, Фоменко, 1986; Пустовалов, 1990, 1991, 1992, 1995; і т. д.), окремо стоїть періодизація А. В. Ніколової, що претендує на схему для всього Північного Причорномор'я і Північно-Західного Причорномор'я. С. Ж. Пустовалову вже доводилось писати про помилки даної схеми (1999, 2000). Зокрема, Ніколова не побажала розглянути причини змін ямного поховального

обряду і визнала співіснування на дуже вузькому відрізку часу для пізніших ямних і самих ранніх катакомбних пам'яток (Ніколова, 1992). Проте, справа не обмежується тільки суб'єктивним чинником. Багато помилок міститься в самій методиці, використаній А. В. Ніколовою (Пустовалов, 1999).

Розв'язанню проблеми взаємовідносин між ямним і різноманітними групами катакомбного населення може сприяти і такий чинник, як аналіз поранень небіжчиків у ямних могилах. Як правило, у них траплялися поодинокі, часто фрагментовані вістря стріл. Такі знахідки багатьма дослідниками трактуються як причини смерті (Самойленко, 1988, с. 71; Іванова, 2000, с. 10 та ін.). Такі поховання відомі досить широко. Тільки за опублікованими матеріалами їх кілька десятків (рис. 1).

Такі могили зустрічаються на всій території степової зони України. При тому, що поховання зі зброєю в ямній культурі складають 1–2%, велика їхня частина містить зброю саме в такому вигляді. Кількість поранень стрілами в похованнях ямної культури можна порівняти лише з кількістю поранень у похованнях катакомбних, що, власне, уже свідчить про те, які взаємовідносини були між цими двома великими етнічними групами.

З огляду на співіснування ямних і катакомбних груп населення і часу, до якого доживає ямне населення, цікавою є знахідка фрагментованого вістря з ямного п. 26, к. 16 біля с. Каменка (рис. 1, 27). Такі масивні стріли існують вже в багатопружковий час (наприклад, Поливич, 1993, мал. 52, /). Звичайно, слід зазначити, що оздоблення стріли з Каменки грубіше, проте загальні пропорції і розміри збігаються.

Речовий комплекс ямного населення дозволяє датувати верхній ямний горизонт XVIII ст. до н. е. (Марина, 1999, с. 75).

Соціальна характеристика ямного суспільства

Проблема соціальних досліджень за матеріалами ямних пам'яток має не вельми довгу історію. Одним із перших, хто запропонував методику соціального аналізу на матеріалах ямних пам'яток, були М. О. Ричков та Н. Д. Довженко (1988). Автори розробили критерії, що базуються на кількості праці, витраченої на здійснення поховальної обрядовості. Ними враховувались обсяги досипок і самих могил як найяскравіші соціальні ознаки ямної культури. Поховальний інвентар не аналізувався. Поховання 1 групи характеризувалися загальними трудовими витратами понад 2000 м³, друга

група — від 500 м³ до 2000 м³, третя — до 500 м³. Не піддаючи дане угруповання критиці, усе ж слід зазначити, що пряме зіставлення виділених груп із брахманами, кшатріями і вайшьями виглядає спрощенням і мало підкріплене доказами. Соціальна диференціація ямних поховань досліджувалася І. Ф. Ковальновою (1983, 1989), З. П. Мариною (1981, 1990, 1998), С. В. Івановою (Іванова, Цимиданов, 1993; 1998, 1998а; Іванова, 1998, Іванова, Цимиданов, 1999, Іванова, 2000), В. В. Генінгом (1990), С. Ж. Пустоваловим (1999, 1999а) та іншими дослідниками.

Єдина спроба створити загальну соціальну ієрархічну градацію для всіх південних районів українського степу була зроблена В. В. Генінгом (1990).

Для Нижнього Подніпров'я В. В. Генінг на матеріалах 2500 ямних поховань розробив загальну соціальну градацію. Він використав в однаковій мірі і трудозатрати, і поховальний інвентар. Всього було виділено 5 окремих груп із поступовими переходами між ними.

В. В. Генінг інтерпретує виділені групи в такий спосіб: I—II — рядове населення, общинники. До цього можна додати, що безінвентарні можуть розглядатися як бідніші прошарки. III група — це глави патріархальних сімей. IV — поховання старійшин — керманічів окремих общин. V група — поховання вождів племінних утворень (Генінг, 1990, с. 45).

На жаль, у цьому угрупованні немає динаміки. Проте, самий факт, що V група — це виключно основні поховання, а I—II — виключно впускні, дозволяє говорити, що V група скоріше більш рання, а I—II — переважають на пізнішому етапі розвитку ямної культури. Це ж стверджують і Н. Д. Довженко та М. О. Ричков: "...третью (рядове населення — розрядка моя, *С. II*) групу, численно наиболее представительную (впускные захоронения в основном на периферии кургана), предлагается сопоставить с погребениями рядовых общинников" (1988, с. 39).

Ще наприкінці 60-х рр. А. О. Щепинський і О. М. Черепанова відзначали, що на ранньому етапі розвитку ямної культури в Криму "все захоронення первого етапа совершены в больших просторных могилах, вырытых в материковом грунте. Погребенные, как правило, лежат на спине, с поджатыми в коленях ногами" (Щепинский, Черепанова, 1969, с. 41). Характеризуючи другий етап, вони писали: "Как и в первом случае, они (могили — розрядка моя, *С. II*) бывают как основными, так и впускными. Могили здесь несколько меньших размеров" (там само, с. 43). Поховання третього етапу, на думку згаданих авторів: "...это впускные, совер-

шенные в небольших тесных могилах" (там само, с. 43). "Захороненный последнего, четвертого этапа — 12. Они совершены в небольших, чаще всего впускных тесных могилах. Погребенные лежат на боку в скорченном положении" (там само, с. 43). Як бачимо, працевитрати знижуються від етапу до етапу, і на останньому цей тип могил може бути зіставлений з останньою, третьою групою поховань, за класифікацією Н. Д. Довженко і М. О. Ричкова (1988).

Характеризуючи вищу соціальну групу ямного суспільства Дніпровського Лівобережного Передстепу, З. П. Марина наводить 13 поховань (Марина, 1998). Всі вони, крім одного, зроблені за обрядом на спині скорчено і тільки одне — скорчено на боці (Колпаковка, 1,3/6). Беручи до уваги хронологічні розробки І. Ф. Ковальнової, З. П. Мариної і Д. Л. Тесленка по даному регіону, можна стверджувати, що дані поховання переважно належать до більш раннього часу (крім п. 2, к. 3 у с. Новшандрівка). У будь-якому випадку можна говорити про скорочення поховань знаті в пізніший період існування ямного населення в цьому регіоні.

Аналогічна ситуація спостерігається і на Правобережжі Нижнього Подніпров'я, де останні впускні ямні поховання характеризуються найменшими працевитратами (Пустовалов, 1999; Мозолевский, Пустовалов, 1999).

Подібна картина простежується й у Дністро-Дунайському регіоні. Так, С. В. Іванова, реконструюючи потестарну структуру ямного суспільства даного регіону, відносить до поховань правителів насамперед могили, що містили візки. Вона відзначає, що для них характерна передусім поза, скорчена на спині (Іванова, 2000, с. 13). До групи правителів віднесені нею також поховання із сокирами, які вона, а також і В. В. Цимиданов (Іванова, Цимиданов, 1993), схильні вважати символами влади, а не зброєю (Іванова, 2000, с. 13). Здається, що питання про символіку сокири набагато складніше, ніж це бачиться С. В. Івановій. Погоджуючись із даним автором у тому, що це символ влади, хотілося б уточнити, якої влади? Сокири даного типу в катакомбній спільності використовувалися тільки як зброя. Про це свідчать численні трепанаційні отвори у черепі (Круц, 1984, 1997). Тому сокири варто розглядати як символи *влади військової*! С. В. Іванова відзначає, що поховання із сокирами характеризуються положенням похованого на боці й у цілому меншими порівняно з похованнями з візками працевитратами. Таким чином, поховання знаті характерні для більш раннього часу, тобто й у даному регіоні наприкінці існування ямного населення спостерігається різке скорочення кількості поховань людей найвищого

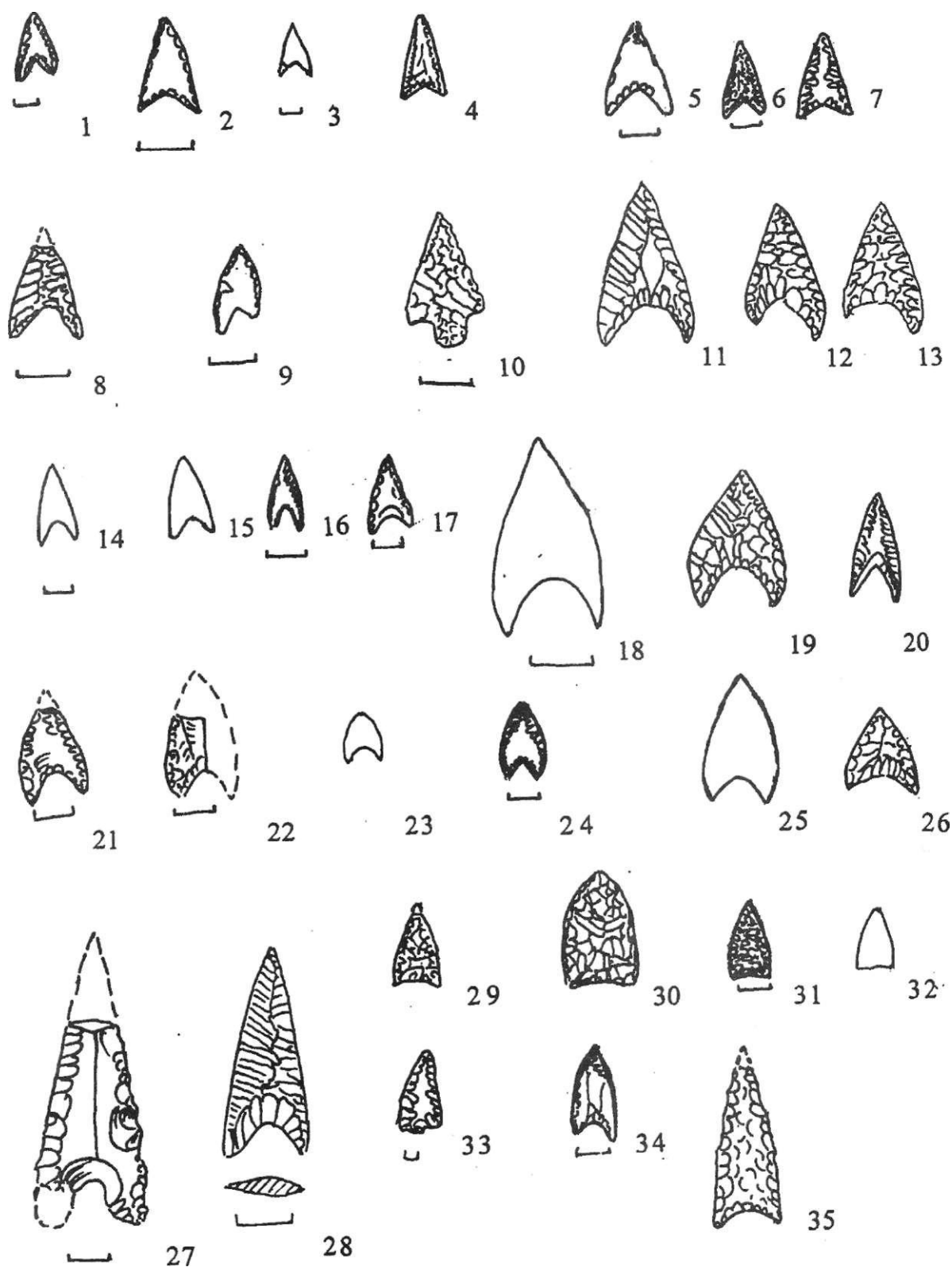

Рис. 1. Стріли.

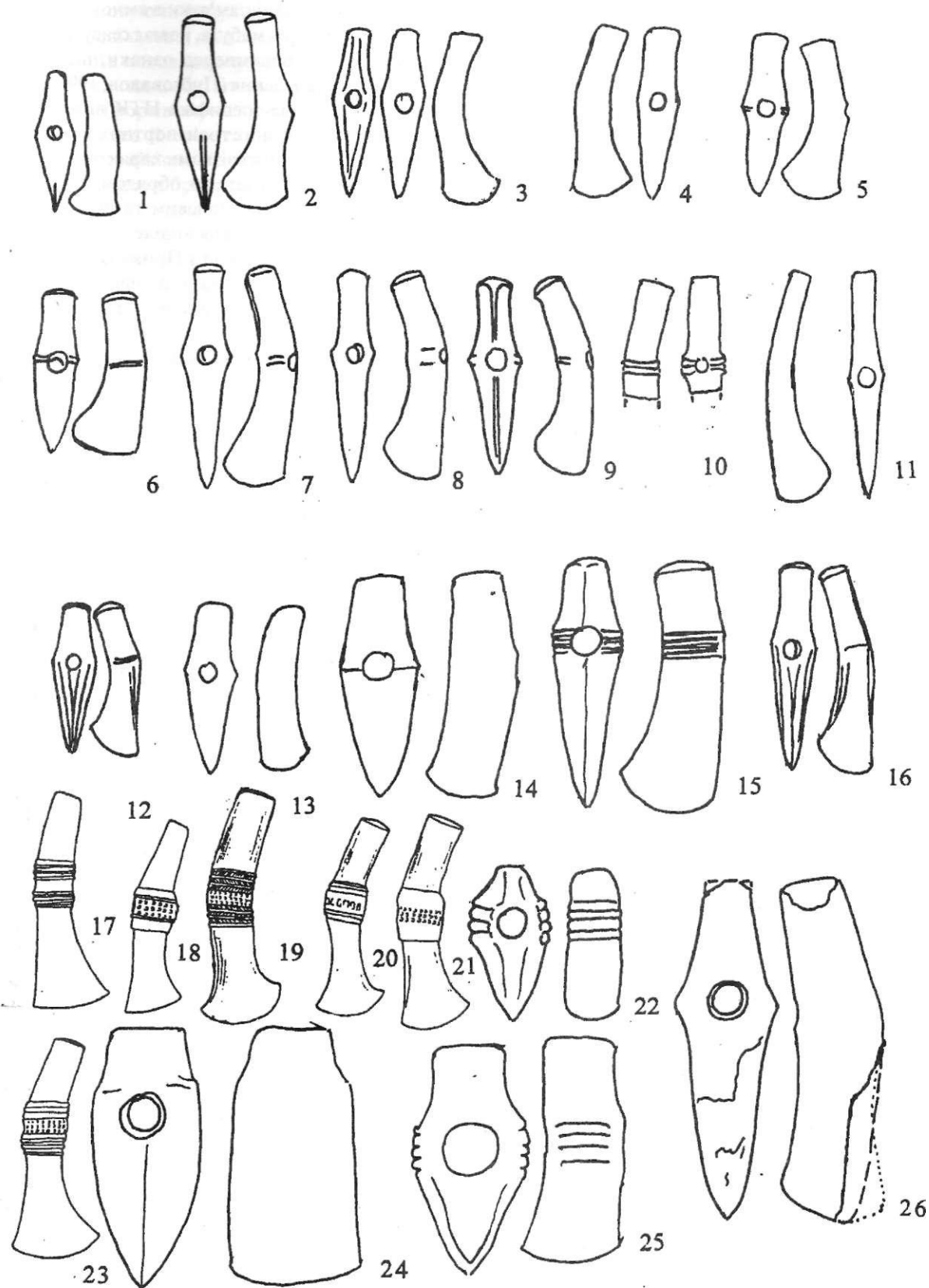

Рис. 2. Сокири.

рангу, хоча самий цей момент наступив, певне, значно пізніше, ніж на інших, розташованих східніше, територіях.

С. В. Іванова реконструює на території Дністро-Дунайського регіону три демосоціальних організми, що утворювали складну нерівноправну ієрархічну систему. Найпотужнішим був організм, пов'язаний із першою обрядовою групою (скорчено на спині). Саме тут зосереджено більшість візків. Інший — пов'язаний із похованнями з сокирами і відрізняється позою збіганою на боці або з розгортанням на бік.

Третій соціальний організм, як впливає з автореферату, певне, взагалі не мав поховань, які б інтерпретувались як поховання правителів. Правдивішим видається все ж не повна одночасність зазначених організмів, а поступовий перехід владних функцій від одного організму (1 обрядова група) до іншого, і на заключному етапі існування спостерігається відсутність самостійної владної організації. Більше того, якщо зіставити поховання з візками і сокирами у Північно-Західному Причорномор'ї з аналогічними похованнями навколишніх територій, то виявиться, що таких могил або мало (на Миколаївщині всього три могили, причому без додаткових ознак соціального відокремлення), або немає взагалі (поховань із сокирами). Таким чином, Дністро-Дунайський регіон є значним соціальним центром (17 візків і до 2-х десятків поховань із сокирами).

Якщо за цими критеріями зробити аналіз ямних поховань інших територій, досить точно можна буде виявити й інші ямні соціальні центри. Так, одним із таких центрів було Правобережжя Нижнього Подніпров'я і Передстеп. Усього тут виявлено 15 могил із візками (Самойленко, 1988; Іванова, Цимиданов, 1993; Тесленко, 1999; Шилов, 1975). У той же час поховань із сокирами майже немає: Александровка, к. 3, п. 4 (Ковальова, Марина, 1980) і п. 12, к. 6, гр. IV в с. Чкаловка (Ковальова, Шалобудов, 1992). Іншими словами, за кількістю візків Правобережжя Нижнього Подніпров'я і Передстеп можуть бути зіставлені з Дністро-Дунайським регіоном, а за кількістю сокир різко відстають. Певно, це не випадково. Катакомбне населення з'являється тут раніше, і так само ямне населення потрапляє в залежність від катакомбного.

За даними О. В. Избицер, на Нижньому Дону є 2 ямних вози (Избицер, 1983, с. 5—14). У Північно-Західному Прикаспії — тільки один візок. Для території Середнього Дону А. Т. Синюк не наводить жодного прикладу знахідки візка (Синюк, 1996). Найбільше число візків розкопане в похованнях так званої новотиторівської культури (118) (Избицер, 1993) (Гей, 1999, 2000),

проте виділяти дані пам'ятки з ямної спільності в окрему культуру, мабуть, не має сенсу, оскільки відрізняють їх насамперед ознаки, що мають соціальне забарвлення (Пустовалов, 1998, 2000).

Найяскравіше специфіка НТК виявляється у знахідках численних транспортних засобів. Як правило, поховання з візками характеризуються значними працевитратами, обрядом підвищеної складності, цінним металевим та іншим інвентарем. Здається, що після виділення О. М. Геєм новотиторівських могил у Прикубанні не залишилося жодного соціально значимого ямного поховання. А якщо таке і знайдеться, воно буде достатньо раннім.

Отже, поява нових елементів у поховальному обряді: візки, розпис, у тому числі зі знаками, інша поза мертвих, іноетнічний інвентар — є наслідком утворення у ямному суспільстві Північно-Західного Передкавказзя одного з найбільших соціальних центрів. Тут спостерігається поступове відокремлення субкультури знаті. Цей процес характеризується значним підвищенням і розширенням міжетнічних зв'язків, обумовлених не так зберіганням старих етнічних традицій, як потестарно-політичними пріоритетами, що існували на той час. З'явившись у II чверті III тис. до н. е. (Гей, 2000, с. 208), новотиторівський соціальний центр ямного суспільства існує до першої чверті II тис. до н. е., співіснуючи з катакомбними культурами, у тому числі з інгульською.

Якщо кількість транспортних засобів у ямних похованнях відповідає значенню й силі, потужності соціального центру (що свідчить і про тривалість його існування), то варто визнати, що новотиторівський центр був найпотужнішим у ямній спільності й існував дуже тривалий час.

Дисонанс між даними стратиграфії, з одного боку, і даними радіовуглецевого аналізу та речового комплексу, з іншого боку, має для ямно-катакомбних пам'яток Прикубання, очевидно, ті ж причини, що і для території України. Тому можна упевнено припускати наявність етносоціальної стратифікації й, кінець-кінцем, ранньокастової системи в ямно-катакомбному суспільстві Північного Кавказу.

Іншим значним центром виступає Північно-Західне Причорномор'я (Пустовалов, 1998). На такий самий центр претендує і Правобережжя Нижнього Подніпров'я і Передстеп. Першою на це звернула увагу І. Ф. Ковальова. Вона писала: "Сегодня есть все основания для выделения Днепровского Надпорожья в одну из перспективных для разработки проблемы возникновения всадничества и колесного транспорта территорий" (Ковалева, 1993, с. 75).

Підсумовуючи результати характеристики ямного суспільства, слід зазначити, що в етнічному плані в поховальному обряді дедалі більше наростали катакомбні впливи. Фактично з трьох підсистем (форма поховальної споруди, положення кістяка й орієнтація) більш-менш зберігається незмінною тільки форма поховальної споруди, якщо не брати до уваги появу окремих гібридних поховань (Пустовалов, 1999; Гей, 2000). Поява поз, скорчених на боці, певне, можна зв'язати із східнокатакомбним населенням (донецьким). Орієнтування по колу, що з'являється на певному етапі в ямній культурі, також є запозиченням із катакомбного світу. Нарешті, у матеріальній культурі, в кераміці з'являються посудини, що зустрічаються як у ямних, так і в катакомбних похованнях, у тому числі інгульських.

Особливо багато паралелей у зброї: серед кам'яних сверлених бойових сокир, стріл і дротиків. Наявність поховань з поодинокими вістрями стріл серед кісток мертвих свідчить про велику кількість військових сутичок між ямними і катакомбними племенами. Особливо багато таких знахідок у Подніпров'ї (рис. 1).

У соціальному плані ямне суспільство розвивалося, як показують С. В. Іванова і В. В. Цимиданов, по аристократичному шляху політогенеза. При цьому в ньому відбувалася диференціація владних функцій на світську владу і сакральну владу. Військова функція в поховальних комплексах була виражена слабо (Іванова, Цимиданов, 1993). Проте наявність у Північно-Західному Причорномор'ї поховань правителів

із парадними бойовими сокирами говорить про те, що й у цій сфері розвиток ямного суспільства відчував на собі вплив катакомбного. Показово, що такі могили пов'язуються з етнічними типами ямного населення, які за тенденцією тяжіють до пізнішого часу. Якщо для раннього етапу ямного суспільства характерні поховання правителів із візками (тобто до появи в регіоні катакомбного населення), то пізніше транспортні засоби стають прерогативою катакомбного населення. При тому, що транспортні засоби взагалі в однаковій мірі характерні і для ямних, і для катакомбних поховань (Пустовалов, 1998). Як було мною показано, переважання транспортних засобів у ямних похованнях, як це вважали А. В. Ніколова і Л. А. Черних (1997), порівняно з катакомбними не спостерігається (Пустовалов, 1998).

Ямні поховання вищого рангу з часом рідшають й у Подніпров'ї, і в Приазов'ї, і на Південному Бузі. Поступово вони скрізь геть зникають. Ця тенденція простежується і для Північно-Західного Причорномор'я, хоча й не так різко. Скрізь спостерігається неповна соціальна структура. Певно, довше за інші існували соціальні центри в Північно-Західному Причорномор'ї й у Прикубанні. Нормальний розвиток ямного населення в Нижньому Подніпров'ї, Передстепі та Західному Приазов'ї був перерваний появою катакомбного населення. При цьому зникають верхні прошарки ямного суспільства. Рядове ж населення продовжувало існувати аж до багатопружкового часу. Особливо це простежується в Північно-Західному Причорномор'ї (Суботін, 1990, с. 51—52).

- Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— 248 с.
- Гей А. Н. Новотитовская культура (предварительная характеристика) // СА, 1991.— № 1.
- Гей А. Н. Новотитовская культура.— М., 2000.— 221 с.
- Гей А. Н. О некоторых символических моментах погребальной обрядности степных скотоводов Предкавказья в эпоху бронзы // Погребальный обряд. Реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений.— М., 1999.— С. 78—113.
- Генинг В. В. О социальной структуре ямного населения Нижнего Поднепровья // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Тез. докл. конф.—Херсон, 1990.—С. 44—46.
- Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы.— Кишинев, 1986.— 222 с.
- Дергачев В. А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья // Стратум +, 1999.— № 2.— С. 169—221.
- Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.—К., 1988.— С. 27—40.
- Иванова С. В. Захоронения детей и проблема исследования социального статуса // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы.— Тез. докл. VII Донской конф.— Ростов-на-Дону, 1988.— С. 37—38.
- Иванова С. В. О хронологии и периодизации памятников ямной культуры Северо-Западного Причерноморья // Краткие сообщения Одесского археологического общества.— Одесса, 1999.— С. 52—57.
- Иванова С. В. Населения ямной культурно-исторической общности Північно-Західного Причорномор'я // Автореф. дис. канд. іст. наук.— К., 2000.— 19 с.
- Иванова С. В., Цимиданов В. В. О социологической интерпретации погребений с повозками ямной культурно-исторической общности // Археологический альманах.—Донецк, 1993,—№ 2,—С. 23—34.
- Иванова С. В. Цимиданов В. В. Погребения с топорами ямной культуры Северо-Западного Причерноморья // Науківі праці історичного факультету Запорізького державного університету.— Вип. 17.— Запоріжжя, 1998.— С. 141—162.
- Иванова С. В. Цимиданов В. В. Воинство в ямном обществе Северо-Западного Причерноморья // Проблемы истории и археологии Украины.— Тез. докл. конф.—Харьков, 1999.—С. 6—7.

15. *Избицер Е. В.* Погребения с повозками степной полосы Восточной Европы и Северного Кавказа III—II тыс. до н. э.— Автореф. дисс. канд. ист. наук.— 1993.— СПб.— 24 с.
16. *Ковалева И. Ф.* Катакомбные погребения Орель-Самарского междуречья // Древности Степного Поднепровья III—II тыс. до н.э.— Днепропетровск, 1982.— С. 36—45.
17. *Ковалева И. Ф.* Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (По материалам культур бронзового века Левобережной Украины). Учебное пособие.— Днепропетровск, 1983.— 108 с.
18. *Ковалева И. Ф.* Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 115 с.
19. *Ковалева И. Ф.* История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите — бронзовом веке.— Автореф. дисс. докт. ист. наук.— К., 1987.— 34 с.
20. *Ковалева И. Ф.* Социальная и духовная культура племен бронзового века (По материалам Левобережной Украины).— Днепропетровск, 1989.— 90 с.
21. *Ковалева И. Ф.* Погребения всадников и возникших в курганах Надпорожья // Проблемы археологии Подніпров'я.—Д-ск, 1993.—С. 63—79.
22. *Ковалева И. Ф., Мухопад С. Е., Шалобудов В. И.* Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // Проблемы археологии Поднепровья.— Д-ск, 1995.— С. 4—35.
23. *Ковалева И. Ф., Шалобудов В. Н.* Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном Предстепье.— Д-ск, 1992.—С. 4—46.
24. *Ковпаненко Г. Т., Фоменко В. П.* Похоронения доби бронзы энеолиту — ранней бронзы на Правобережьи Південного Бугу // Археологія, 1986, № 55.— С. 10—25.
25. *Козлов В. Н.* Динамика численности народов.— М., 1969.
26. *Круц С. И.* Палеоантропологические исследования в Степном Поднепровье.— К., 1984.
27. *Круц С. И.* Антропологический склад населения. Глава 6 // Давня історія України.— К., 1997.—Т. 1.—С. 529—544.
28. *Марина З. П.* Некоторые аспекты социальной структуры и идеологии древнеянного общества // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках.— Л-ск, 1981.—С. 66—71.
29. *Марина З. П.* О погребениях так называемого ямного-катакомбного типа // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н.э.).— Д-ск, 1982.— С. 46—50.
30. *Марина З. П.* Энеолит — ранний бронзовый век Степного левобережья Днепра.— Автореф. дисс. канд. ист. наук.— М, 1982.— 22 с.
31. *Марина З. П.* Позднеямные погребения Левобережья Днепра и их соотношение с памятниками катакомбной культуры // Проблемы изучения катакомбной КИО.— Запорожье, 1990.— С. 45—46.
32. *Марина З. П.* Погребения ямной культуры Днепровского Предстепья с изделиями из металла // Проблемы археологии Подніпров'я.— Д-ск, 1998.— С. 47—57.
33. *Марина З. П.* О культурных контактах в энеолите — бронзовом веке племен Левобережного Предстепья и Северного Кавказа // Проблемы археологии Подніпров'я.—Д-ск.— 1999.—С. 70—81.
34. *Мерперт Н. Я.* Древнейшая история населения степной полосы Восточной Европы (III — нач. II тыс. до н. э.).— Автореф. дисс. докт. ист. наук.— М., 1968.
35. *Мерперт Н. Я.* Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья.— М., 1974.
36. *Мозольский Б. М., Пустовалов С. Ж.* Курган "Довга Могила" з групи Чортомлика // Культурологічні студії.— К., 1999.—Вип. 2.—С. 118—140.
37. *Николова А. В.* Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины // Автореф. дисс. канд. ист. наук.— К., 1992.— 21 с.
38. *Николова А. В., Черних Л. А.* До однієї з концепцій соціального розвитку носіїв катакомбної культури // Археологія, 1997, № 1.
39. *Политович Ю. Б.* Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.— С. 35—98.
40. *Пустовалов С. Ж.* О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения ККИО.— Тез. докл. сем.— Запорожье, 1990.— С. 78—81.
41. *Пустовалов С. Ж.* До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 104—122.
42. *Пустовалов С. Ж.* Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.— 46 с.
43. *Пустовалов С. Ж.* Некоторые проблемы изучения колесного транспорта эпохи бронзы // Проблемы изучения ККИО и КИОМ К.— Запорожье, 1998.— С. 50—55.
44. *Пустовалов С. Ж.* К вопросу о ямно-катакомбной эпохе // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы // Тез. докл. конф.— Ростов-на-Дону, 1998.
45. *Пустовалов С. Ж.* Сословно-кастовая система как модель для реконструкции древних обществ // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья.— Запорожье, 1999.— С. 215—218.
46. *Пустовалов С. Ж.* Редкие и сложные методические случаи в раскопках курганов // Археологічні відкриття в Україні в 1998—1999 рр.— К., 1999.— С. 183—204.
47. *Пустовалов С. Ж.* Розкопки кургану "Бобушка" (К. 3 Чкалівська група) // Культурологічні студії.— К., 1999.—Вип. 2.—С. 141—164.
48. *Пустовалов С. Ж.* Ямная общность — катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование? // Проблемы археологии Поднепровья.— Д-ск, 2000.
49. *Рычков Н. А.* Этническая характеристика населения ямной культуры Северного Причерноморья // Автореф. дисс. канд. ист. наук.— К., 1990.— 16 с.
50. *Самойленко Л. Г.* Курганы ямной культуры в бассейне р. Базавлук в Днепровском Степном Правобережье // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.—К., 1988,—С. 64—79.
51. *Стросс Л.* Структурная антропология.— М., 1985.
52. *Субботин Л. В.* Семеновский могильник эпохи энеолита — бронзы // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1985.— С. 45—95.
53. *Субботин Л. В.* О взаимовлиянии позднеямных и катакомбных племен в Северо-Западном Причерноморье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1990.— Ч. 1.— С. 51—53.
54. *Тесленко Д. Л.* Ямна культура Дніпровського Передстепу.— Автореф. дис. канд. ист. наук.— К., 1999.— 19 с.
55. *Тесленко Д. Л.* О находках реповидной керамики в погребениях эпохи ранней бронзы Поднепровья // Взаимодействие и развитие древних культур пограничья Европы и Азии.— Тез. докл. конф.— Саратов, 2000.— С. 45—47; 255.

56. Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южно-Бугский вариант).— К., 1986.
57. Шилов Ю. А. Залишки возів у курганах ямної культури Нижнього Подніпров'я//Археологія, 1975.— № 17.
58. Шепинский А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V—I тыс. до н. э.— Симферополь, 1969.— 328 с.
59. Яровой Е. Я. Курганы эпохи энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья.— Кишинев, 1990.— 271 с.
60. Яровой Е. В. Скотоводческое население Северо-Западного Причерноморья эпохи раннего металла // Автореф. дисс. докт. ист. наук.— М, 2000.— 48 с.

Рис. 1. Стріли.

1. К. 2, п. 10, с. Костянтинівка Мелітопольського р-ну (Болтрик, Левченко, Фіалко, 1991) (ямн.).
2. К. 3, п. 2, Новоіванівка (за Л. Г. Самойленко, 1988) (ямн.).
3. К. 7, п. 14, с. Барвинівка (Отрошенко, Рассамакін, Пустовалов, 1987) (ямн.).
4. Кременчук (Литвиненко, 1998) (КБК).
5. К. 10, п. 3, с. Головковка (Полин, Тупчієнко, Ніколова, 1994) (ямн.).
6. К. 7, п. 26, Рисове (Щепинський, Черепанова, 1969) (кат.).
7. Катак. к-ра (Дергачов, 1999).
8. К. 9, п. 4, с. Широгани (Самойленко, 1988).
9. К. 2, п. 7, с. Семенівка (Михайлов, 1990).
10. К. 8, п. 3, с. Мар'ївка (Самойленко, 1988).
11. К. 7, п. 5, с. Головковка (Полін, Тупчієнко, Ніколова, 1994) (кат.).
12. К. 1, п. 9, м. Великий Токмак (Смирнов, 1960) (кат.).
13. К. 19, п. 8, с. Виноградне (Отрошенко та ін., 1983) (кат.).
14. К. 1, п. 2, с. Чкаловка-II (Ковальова, Шалобудов, 1992) (ямн.).
15. К. 2, п. 7, с. Чкаловка-II (Ковальова, Шалобудов, 1992) (ямн.).
16. К. 2, п. 3, с. Василівка-I (Ковальова, Мухопад, Шалобудов, 1995) (ямн.).
17. К. 14, п. 24, с. Семенівка (Суботін, 1985) (ямн.).
18. К. 15, п. 8, с. Виноградне (Отрошенко та ін., 1983) (ямн.).
19. К. 7, п. 5, с. Головковка (Полін, Тупчієнко, Ніколова, 1994) (кат.).
20. К. 1, п. 2, с. Славне (Колтухов, Тошев, 1988) (кат.).
21. К. 3, п. 23, Чкаловська група (Пустовалов, 1999).
22. К. 1, п. 7, с. Новопетрівка-II (Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1996).
23. К. 24, п. 31, с. Виноградне (Отрошенко, 1984).
24. К. 14, п. 24, с. Старе (Щепинський, Черепанова, 1969).
25. К. 19, п. 8, с. Виноградне (Отрошенко та ін., 1983) (кат.).
26. К. 24, п. 2, с. Головковка (Полін, Тупчієнко, Ніколова, 1994) (кат.).

27. К. 16, п. 26, с. Кам'янка (Шапошникова, Фоменко, Довженко, 1986) (ямн.).
28. Бєєва Могила (Полідович, 1993) (кат.).
29. К. 13, п. 30, Талмаз (Агульников, 1999).
30. К. 11, п. 30, с. Красноярське (Колтухов, Тошев, 1998).
31. К. 9, п. 24, с. Танкове (по Щепинському, Черепановой, 1969) (ямн.).
32. К. 1, п. 5, с. Новомикільське (Смирнов, 1996) (кат.).
33. К. 24, п. 2, с. Головковка (Полін, Тупчієнко, Ніколова, 1994) (кат.).
34. К. 1, п. 21, с. Бабенкове (Щепинський, Черепанова, 1969) (ямн.).
35. К. 3, п. 15, Толмаз (Агульников, 1999) (кат.).

Рис. 2. Сокири.

1. Луганськ, п. 3.
2. Радгосп Аккермень, к. 8, п. 7.
3. Краснопартизанське, п. 7 (Тошев, 1999. Рис. 3).
4. Старовеличківська, випадкова знахідка.
5. Батуринський-I, к. 2, п. 9.
6. Шалушинське.
7. Колекція Анучина. Північний Кавказ.
8. Михайлівське.
9. Бородино.
10. Первомайський, к. 2, п. 2.
11. Лебеді-I, к. 3, п. 10.
12. Бородино.
13. Виноградне, к. 24, п. 22.
14. Буджак.
15. Буджак.
16. Бородино.
17. Дорак.
18. Дорак.
19. Троя-П.
20. Троя-И.
21. Троя-П.
22. Головковка, к. 24, п. 2 (Полін, Тупчієнко, Ніколова, 1994).
23. Дорак.
24. Александрівка, к. 3, п. 4 (Ковальова, Маріна, 1980).
25. Бурлацьке, к.3, п.4 (Санжаров, 1991).
26. Чкаловка, к.6, п. 12.

Pustovalov S.

THE ETHNIC-SOCIAL CHARACTERISTICS OF PIT (YAMNAYA) CULTURE OF NORTHERN PONTIC AREA

The article is devoted to the ethnic-social characteristics of pit (yamnaya) culture of Northern Pontic Area. By modern researches the author proves close connection in social and ethnic areas between pit and catacomb societies.